

**QORAXONIYLAR DAVRIDA MOVAROUNNAHRNING SIYOSIY VA
MADANIY TARAQQIYOTI**

Nizomiy nomidagi O‘zMPU Tarix fakulteti

Tarix yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Temirbaeva Tumaris Tleubaevna

Annotatsiya: Ushbu maqolada X–XII asrlarda Movarounnahrda hukmronlik qilgan Qoraxoniylar sulolasining siyosiy tarixi va madaniy taraqqiyoti yoritiladi. Qoraxoniylarning Yettisuv va Sharqiy Turkiston hududlarida siyosiy kuch sifatida shakllanishi, Sotuuq Bug‘roxon davrida islom dinining qabul qilinishi, 992 va 999-yillardagi Movarounnahr yurishlari hamda Somoniylar davlatining tugatilishi tahlil qilinadi. Shuningdek, 1040–1041-yillarda davlatning Sharqiy va G‘arbiy Qoraxoniylarga bo‘linishi, G‘arbiy Qoraxoniylar markazining Samarqandga aylanishi va XII asrda Qoraxoniylar siyosiy mavqeining zaiflashuvi ko‘rib chiqiladi. Maqolada Qoraxoniylar davrida shaharsozlik, me‘morchilik, ta‘lim va ilm-fan taraqqiyoti, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” hamda Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asarlarining tarixiy ahamiyati aniq misollar asosida ochib beriladi. Qoraxoniylar davrining Movarounnahr tarixidagi o‘rni siyosiy hokimiyat almashinuvi bilangina emas, balki turkiy va islomiy madaniyatning bir-biri bilan uyg‘unlashuvi jarayoni bilan ham belgilanadi.

Kalit so‘zlar: Qoraxoniylar, Movarounnahr, Somoniylar, Samarqand, Buxoro, Sotuuq Bug‘roxon, Nasr ibn Ali, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg‘ariy, Qutadg‘u bilig, Devonu lug‘otit-turk, me‘morchilik.

Аннотация: В статье рассматривается политическое и культурное развитие Мавераннахра в период правления Караханидов в X–XII веках. Анализируются формирование Караханидского государства, принятие ислама Сатук Богра-ханом, походы Караханидов в Мавераннахр в 992 и 999 годах и падение Саманидского государства. Особое внимание уделяется разделению государства на Восточное и Западное Караханидское ханства в 1040–1041 годах и превращению Самарканда в политический центр Западных Караханидов. На конкретных исторических примерах раскрываются развитие городов, архитектуры, образования и науки. Отдельно рассматривается значение произведений Юсуфа Баласагуни «Кутадгу билиг» и Махмуда Кашигари «Диван лугат ат-тюрк». Делается вывод о важной роли Караханидов в формировании тюрко-исламской культурной традиции Мавераннахра.

Ключевые слова: Караханиды, Мавераннахр, Саманиды, Самарканд, Бухара, Сатук Богра-хан, Наср ибн Али, Юсуф Баласагуни, Махмуд Кашигари, Кутадгу билиг, Диван лугат ат-тюрк, архитектура.

Abstract: *This article examines the political and cultural development of Transoxiana under the Qarakhanids in the 10th–12th centuries. It discusses the formation of the Qarakhanid state, the conversion of Satuk Bughra Khan to Islam, the Qarakhanid campaigns into Transoxiana in 992 and 999, and the fall of the Samanid state. Particular attention is paid to the division of the Qarakhanid state into Eastern and Western branches in 1040–1041 and the establishment of Samarkand as the political center of the Western Qarakhanids. The article also examines the development of urban culture, architecture, education and scholarship through specific historical examples. Special attention is given to Yusuf Khass Hajib’s “Kutadgu Bilig” and Mahmud al-Kashgari’s “Diwan Lughat al-Turk”. The study concludes that the Qarakhanid period played an important role in the development of the Turkic-Islamic cultural tradition of Transoxiana.*

Keywords: *Qarakhanids, Transoxiana, Samanids, Samarkand, Bukhara, Satuk Bughra Khan, Nasr ibn Ali, Yusuf Khass Hajib, Mahmud al-Kashgari, Kutadgu Bilig, Diwan Lughat al-Turk, architecture.*

Movarounnahr – Amudaryo va Sirdaryo oraligʻidagi tarixiy hudud – qadimdan Markaziy Osiyoning siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazlaridan biri boʻlib kelgan. X asrning ikkinchi yarmiga kelib ushbu hududda Samoniylar davlatining siyosiy mavqei zaiflashib, Yettisuv va Sharqiy Turkiston hududlarida kuchayb borayotgan Qoraxoniylar sulolasi Movarounnahr siyosiy hayotiga faol aralasha boshladi. Qoraxoniylar davlatining shakllanishida qarluq, chigil, yagʻmo va boshqa turkiy qabilalar muhim oʻrin tutgan. X asrning oʻrtalarida Qoraxoniylar siyosiy jihatdan kuchayb, Yettisuv va Qashqar hududlarida oʻz hokimiyatini mustahkamladi. Qoraxoniylar tarixidagi muhim shaxslardan biri Sotuq Bugʻroxon boʻlib, uning islomni qabul qilishi sulola tarixidagi muhim burilishlardan biri hisoblanadi. Qoraxoniylarning Movarounnahrda yurishlari Somoniylar davlatining ichki siyosiy inqirozi kuchaygan davrga toʻgʻri keldi. 992-yilda Bugʻroxon Movarounnahrda yurish qilib, Buxoroni egalladi. Biroq uning kasallanishi sababli yurish davom ettirilmadi. Oradan bir necha yil oʻtib, Qoraxoniylar yana Movarounnahrda katta harbiy yurish uyushtirdilar. 999-yilda Nasr ibn Ali Buxoroni egallab, Somoniylar hukmronligiga yakun yasadi. Shu tariqa Movarounnahrda yangi siyosiy sulola hukmronligi boshlandi. Qoraxoniylar davrining oʻziga xos jihati shundaki, siyosiy hokimiyatning turkiy sulola qoʻliga oʻtishi mintaqada avvaldan rivojlangan islomiy shahar madaniyati bilan qoʻshilib ketdi. Ayniqsa Samarqand va Buxoro ilm-fan, savdo, hunarmandchilik va meʼmorchilik markazlari sifatidagi mavqeini saqlab qoldi. Qoraxoniylar davlatining siyosiy asoslari Yettisuv va Sharqiy Turkiston hududlarida shakllandi. Davlat tarkibiga kirgan turkiy qabilalar orasida qarluq, chigil va yagʻmolar alohida siyosiy mavqega ega boʻlgan. Qoraxoniylar tarixida Sotuq Bugʻroxon nomi alohida ahamiyatga ega. U islom dinini qabul qilgan birinchi

Qoraxoniylar hukmdori sifatida tarixda qolgan. Uning musulmon bo'lishi Qoraxoniylar siyosiy muhitida islom dinining mavqei oshishiga olib keldi. Keyinchalik Qoraxoniylar hukmdorlari islom dinini davlat siyosatining muhim tarkibiy qismiga aylantirdilar.

Qoraxoniylarning kuchayishida Sharqiy Turkiston va Yettisuvdagi siyosiy jarayonlar bilan bir qatorda Somoniylar davlatidagi ichki nizolar ham katta ahamiyatga ega bo'ldi. Somoniylar amirlari o'rtasidagi kurashlar, viloyat hokimlarining markaziy hokimiyatga bo'ysunishining susayishi va harbiy kuchlarning siyosiy hayotdagi ta'siri Qoraxoniylarning Movarounnahrda kirib kelishini osonlashtirdi. 992-yilda Qoraxoniylar hukmdori Bug'roxon Movarounnahrda yurish boshladi. U Buxoroni egallashga muvaffaq bo'ldi. Biroq Bug'roxonning kasalligi sababli Qoraxoniylar Movarounnahrda mustahkam o'rnatishga olnadilar. Shunga qaramay, bu yurish Somoniylar davlatining siyosiy jihatdan qanchalik zaiflashganini ko'rsatdi.

Qoraxoniylarning Movarounnahrni egallashida 999-yil hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Bu davrda Qoraxoniylar hukmdori Nasr ibn Ali Movarounnahrda yurish boshladi va Buxoroni egalladi. Samoniylar hukmdori Abdul Malik II Qoraxoniylar bosqiniga qarshi yetarli qarshilik ko'rsata olnadi. Natijada Somoniylar sulolasining Movarounnahrda siyosiy hokimiyati tugadi. 999-yildagi voqealarning yana bir muhim jihati shundaki, Samoniylar davlatining parchalanishi natijasida Markaziy Osiyoda yangi siyosiy kuchlar o'rtasida huquqiy taqsimot yuzaga keldi. Movarounnahr Qoraxoniylar qo'lga o'tdi, Xuroson esa G'arbiy Qoraxoniylar tasarrufiga kirdi. Shunday qilib, X asr oxirida Movarounnahr siyosiy tarixda yangi davr boshlandi. Qoraxoniylar hukmronligi davrida mintaqaning Sharqiy Turkiston, Yettisuv va Movarounnahr o'rtasidagi siyosiy va iqtisodiy aloqalar yanada kuchaydi.

Qoraxoniylar davlatining boshqaruv tizimi o'ziga xos xususiyatga ega edi. Davlat hukmdori turli unvonlar bilan atalgan bo'lib, “xon”, “qoqon”, “iligxon”, “arslonxon” kabi unvonlar qo'llanilgan. Qoraxoniylar siyosiy tizimida sulola a'zolariga davlat hududlarining alohida qismlarini boshqarish imkonini beruvchi tizim mavjud edi. Bir tomondan, bu usul katta hududlarni boshqarishni osonlashtirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, sulola a'zolari o'rtasidagi raqobatni kuchaytirdi. XI asrning 40-yillariga kelib Qoraxoniylar davlatida siyosiy bo'linish yanada kuchaydi. Taxminan 1040–1041-yillarda davlat Sharqiy va G'arbiy Qoraxoniylar qismlariga bo'lindi. G'arbiy Qoraxoniylar hududiga asosan Movarounnahr kirgan bo'lib, Samarqand uning asosiy siyosiy markaziga aylandi. Sharqiy Qoraxoniylar esa Qashqar va Yettisuv hududlarida hukmronlik qildilar.

Bu siyosiy bo‘linish natijasida Movarounnahr Qoraxoniylar davlatining g‘arbiy qanotining markaziga aylandi. Samarqandning siyosiy mavqei kuchaydi va shahar Qoraxoniylar hukmdorlarining qarorgohlaridan biriga aylandi. Qoraxoniylar davrida Movarounnahrning qadimiy shaharlari o‘z ahamiyatini saqlab qoldi. Ayniqsa Samarqand va Buxoro siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotda muhim o‘rin egalladi. Samarqand G‘arbiy Qoraxoniylar davlatining markaziga aylanganch, shaharda saroylar, masjidlar, madrasalar va boshqa jamoat binolari qurilishi kuchaydi. Buxoro esa islomiy ilm-fan markazi sifatidagi mavqeini saqlab qoldi. Shaharda faqihlar, muhaddislar, mudarrislar va boshqa ilm ahli faoliyat yuritgan. Buxoroning qadimiy savdo yo‘llari kesishmasida joylashgani ham uning iqtisodiy ahamiyatini oshirdi. Movarounnahrning geografik joylashuvi Buyuk Ipak yo‘lining muhim tarmoqlari orqali Sharqiy Turkiston, Xitoy, Eron va boshqa hududlar bilan savdo aloqalarini olib boorish imkonini bergan. Samarqand, Buxoro, Farg‘ona va Shosh kabi shaharlarda hunarmandchilikning turli sohalari rivojlangan. Kulolchilik, to‘qimachilik, metallga ishlov berish, zangarlik va boshqa hunarmandchilik tarmoqlari shahar iqtisodiyotining muhim qismini tashkil qilgan.

Qoraxoniylar davrida islom dini jamiyat hayotida mustahkam o‘rin egallagani sababli diniy ta‘lim muassasalarining ahamiyati ham ortdi.

Buxoro va Samarqanddagi masjidlar atrofida ilmiy majlislar tashkil etilib, diniy bilimlar bilan bir qatorda til, adabiyot va boshqa fanlar ham o‘rganilgan.

Bu davrning eng katta ilmiy-madaniy yutuqlaridan biri turkiy tilda yirik yozma asarlarning yaratilishidir. XI asrda Yusuf Xos Hojib tomonidan “Qutadg‘u bilig” asari yaratildi. Asar Qoraxoniylar davri turkiy adabiyotining eng muhim yodgorliklaridan biridir. “Qutadg‘u bilig”da davlat boshqaruvi masalalariga alohida e‘tibor beriladi. Muallif hukmdor adolatli bo‘lishi, davlat amaldorlari bilimli va halol xizmat qilishi kerakligini ta‘kidlaydi. Asarda davlat va jamiyat munosabatlari axloqiy mezonlar asosida tushuntiriladi.

Asarning to‘rt asosiy timsoli ham muhim g‘oyalarni ifodalaydi:

Kuntug‘di – adolat;

Oyto‘ldi – davlat va baxt;

O‘gdulmish – aql va bilim;

O‘zg‘urmish – qanoat va ruhiy kamolot.

Shu jihatdan “Qutadg‘u bilig”ni nafaqat badiiy asar, balki Qoraxoniylar davrining siyosiy tafakkurini o‘rganish uchun muhim manba sifatida ham baholash mumkin.

Qoraxoniylar davrining yana bir buyuk olimi Mahmud Qoshg‘ariy bo‘lib, uning faoliyati XI asr turkiy ilmiy tafakkurining yuqori darajasini ko‘rsatadi. Mahmud Qoshg‘ariyning eng mashhur asari “Devonu lug‘otit-turk” bo‘lib, u XI

asrda yaratilgan. Asarning asosiy maqsadlaridan biri turkiy tillarning boyligini ko'rsatish va arab tilida so'zlashuvchi ilm ahli uchun turkiy tilni tushuntirish edi. "Devoni lug'otit-turk" oddiy lug'at emas. Unda turkiy qabilalarning nomlari, ularning joylashuvi, urf-odatlar, folklori, maqollari va she'riy parchalar haqida ham ma'lumotlar berilgan. Asarda turkiy xalqlar yashaydigan hududlarni ko'rsatuvchi mashhur xarita ham mavjud. Shu sababli "Devonu lug'otit-turk" tilshunoslikdan tashqari tarix, etnografiya va geografiya uchun ham muhim manba hisoblanadi. Yusuf Xos Hojib va Mahmud Qoshg'ariy asarlarining yaratilishi Qoraxoniylar davrida turkiy tilning yozma adabiyot va ilmiy tafakkur tili sifatida rivojlanganini ko'rsatadi. Qoraxoniylar davrining moddiy madaniyatini o'rganishda ma'moriy yodgorliklar alohida ahamiyatga ega. Bu davrda pishiq g'ishtdan foydalanish va geometric bezaklarini qo'llash kengaydi. Qoraxoniylar davrining eng mashhur me'moriy yodgorliklaridan biri Buxorodagi Somoniylar maqbarasi bilan bog'liq me'moriy an'anadir. Garchi maqbara Somoniylar davrida bunyod etilgan bo'lsa-da, uning me'moriy uslubi keyingi Qoraxoniylar davri me'morchiligiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Qoraxoniylar davriga oid muhim yodgorliklardan biri Buxorodagi Mag'oki Attori masjididir. Uning ayrim qismlari Qoraxoniylar davrida shakllangan me'moriy an'analarni aks ettiradi. Shuningdek, Buxoro yaqinidagi Raboti Malik karvonsaroyi Qoraxoniylar davri me'morchiligining muhim namunalaridan hisoblanadi. U Buyuk Ipak yo'li bo'yidagi savdo va karvon harakatlari uchun xizmat qilgan. Qoraxoniylar me'morchiligida g'ishtni bezak sifatida ishlatish alohida ahamiyat kasb etdi. Oddiy qurilish materiali bo'lgan pishiq g'isht turli geometrik shakllarda terilib, binolarning tashqi ko'rinishiga badiiy joziba bergan. Qoraxoniylar davlatining siyosiy qudrati uzoq vaqt bir xil darajada saqlanib qolmadi. Davlatning Sharqiy va G'arbiy qismlarga bo'linishi sulola ichida raqobatni kuchaytirdi. XI asrning ikkinchi yarmidan boshlab Saljuqiylar Markaziy Osiyodagi siyosiy jarayonlarda kuchli ta'sirga ega bo'la boshladi. Qoraxoniylar hukmdorlari ayrim davrlarda Saljuqiy sultonlarining siyosiy ustunligini tan olishga majbur bo'ldilar. XII asrda esa Movarounnahrda sharqdan Qoraxitoylar kirib keldi. 1141-yilda Katvon jangi Qoraxoniylar tarixidagi eng muhim voqealardan biri bo'ldi. Bu jangda Qoraxoniylar va ularning ittifoqchisi Sulton Sanjar qo'shini Qoraxitoylar tomonidan mag'lub etildi. Natijada Movarounnahrda Qoraxitoylarning siyosiy ta'siri kuchaydi. Shundan keyin Qoraxoniylar hukmdorlari o'z siyosiy mustaqilligini tobora ko'proq yo'qota bordilar. XII asr oxiri va XIII asr boshlarida Xorazmshihlar davlatining kuchayishi Qoraxoniylarning Movarounnahrda hokimiyatini tugatish jarayonini tezlashtirdi. 1212-yilda Xorazmshoh Muhammad Samarqandni egalladi va Qoraxoniylar sulolasining Movarounnahrda siyosiy hukmronligiga yakun yasadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Qoraxoniylar davri Movarounnahr tarixidagi siyosiy va madaniy jarayonlar o‘zaro bog‘liq holda kechgan muhim tarixiy davr bo‘ldi. 999-yilda Nasr ibn Alining Buxoroni egallashi Somoniylar davlatining Movarounnahrdagi siyosiy hukmronligiga yakun yasadi. Qoraxoniylar esa Movarounnahrda yangi siyosiy sulola sifatida o‘z hokimiyatini o‘rnatdilar. Davlating ichki tuzilishida sulolaviy boshqaruv va hududlarning hukmdorlar o‘rtasida taqsimlanishi muhim o‘rin tutdi. Biroq aynan shu tizim keyinchalik siyosiy bo‘linish va ichki raqobatning kuchayishiga sabab bo‘ldi. 1040–1041-yillarda davlatning Sharqiy va G‘arbiy qismlarga ajralishi bu jarayonning eng muhim ko‘rinishi bo‘ldi. Qoraxoniylarning tarixiy ahamiyati faqat siyosiy voqealar bilan belgilanmaydi. Ular davrida Samarqand va Buxoro kabi shaharlarning mavqei saqlanib, shahar madaniyati, savdo va hunarmandchilik rivojlandi. Islom dini jamiyat hayotida yanada mustahkamlandi. Ayniqsa XI asrda Yusuf Xos Hojib va Mahmud Qoshg‘ariy kabi buyuk mutafakkirlarning faoliyati Qoraxoniylar davrining ilmiy va madaniy taraqqiyotini yaqqol namoyon etadi. “Qutadg‘u bilig” davlat boshqaruvi va axloqiy qadriyatlarni, “Devonu lug‘otit-turk” esa turkiy xalqlarning tili, madaniyati, urf-odatlarini va geografik tarqalishini yorituvchi bebaho meros sifatida tarixda qoldi. Shuningdek, Raboti Malik, Mag‘oki Attori kabi me‘moriy yodgorliklar Qoraxoniylar davrida me‘morchilik va shaharsozlik rivojlanganini ko‘rsatadi. 1141-yildagi Katvon jangi Qoraxoniylarning siyosiy mavqeini yanada zaiflashtirdi. Nihoyat, 1212-yilda Samarqandning Xorazmshoh Muhammad tomonidan egallanishi bilan Qoraxoniylarning Movarounnahrdagi hukmronligi tugadi. Umuman olganda, Qoraxoniylar davri Movarounnahr tarixida turkiy siyosiy hukmronlikning mustahkamlanishi, islomiy madaniyatning rivojlanishi, turkiy yozma adabiyotning yuksalishi va shahar-me‘morchilik an‘analarining takomillashuvi bilan ajralib turadi. Shu sababli Qoraxoniylar davri keyingi Markaziy Osiyo davlatlari va madaniyatining shakllanishida muhim tarixiy bosqich bo‘lib xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Encyclopaedia Iranica. “Ilak-Khanids.” Qoraxoniylarning Movarounnahrdagi siyosiy hukmronligi va hududlari haqidagi ma‘lumotlar.
2. O‘zbekiston tarixi. O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi rasmiy portali. “Qoraxoniylar davlati” bo‘limi.
3. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. Toshkent: Fan nashriyoti.
4. Mahmud Qoshg‘ariy. Devonu lug‘otit-turk. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.

5. Ulashova S.U., Ochilova D.J. Qoraxoniylar davrida ta’lim: Yusuf Xos Hojib va Mahmud Qoshg’ariy faoliyati. ORIENS, 2025.